

В. А. Дубінський

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюються погляди на вирішення аграрного питання в наддніпрянській Україні членів українських ліберальних партій (УДП, УРП, УДРП). Здійснюється аналіз їхніх програм та брошур та спроби практичної їх реалізації на початку ХХ ст.

Ключові слова: демократи, радикали, ліберали, націоналізація землі, розподіл землі, право власності, викуп землі, аграрні відносини.

Вагоме місце в українському національно-визвольному русі на початку ХХ ст. займає національно-ліберальний напрямок. Представникам якого у своїх програмних документах, літературі вдалося поєднати аграрні та національні вимоги. Українські ліберали поділяли ті ж принципи, що і російські конституційні демократи, але їхні програмні засади суттєво відрізнялися.

Історіографія проблеми невелика. Можна назвати роботи П. Феденка, Г. Касьянова, О. Голобуцького, В. Кулика, О. Федькова, А. Павка, С. Донченко та В. Стрільця, які так чи інакше торкалися цього питання. Тому у даній статті робиться спроба, на основі програм українських ліберальних партій, брошур, статей їх членів, дослідити доробок представників УДП, УРП, УДРП у розв'язанні аграрного питання на початку ХХ ст. в Наддніпрянщині.

На хвилі громадського піднесення напередодні революції 1905 р. почали утворюватися політичні групи серед українських лібералів. Зокрема, із Загальної української організації 1904 року виділилась Українська демократична партія (далі – УДП). Партія складалася з невеликих гуртків людей, які добре знали і довіряли один одному. На відміну від інших політичних партій (РУП, УНП) Українська демократична партія була суто інтелігентською [5, с.41-42]. З самого початку вона приділила велику увагу аграрному питанню. І це зрозуміло, адже 85% населення України було сільським, а гострота земельного питання висока.

Українська демократична партія як ліберальна партія за своїми політичними і соціально-економічними програмними засадами, була близькою до загальноросійської партії кадетів. Саме тому в історіографії вона набула характеристики як «українські кадети». Спільним у російських і українських лібералів було те, що зміни у суспільстві передбачалося проводити еволюційним шляхом, за допомогою реформ. Щодо проектів вирішення аграрного питання, то тут були досить значні відмінності.

Гострота аграрного питання, на думку членів УДП, полягала у малоземеллі селян, аграрному перенаселенні, високій орендній платі та цінах на землю, значному податковому тиску. Так у зверненні УДП «Чого нам треба домогатися? (Лист до селян)» читаємо: «... тільки на словах вони перестали бути кріпаками, а справді вони і досі не мають, бо землі мало. Ті нещасні наділи, які дано, як виходили на волю, здрибнили, бо народу більше стало,

от і роблять люди на чужій землі, більшу частину праці своєї віддають на пана-поміщика... Земля дорога, за десятину оренди платили великі гроші..., а тут ще й податки давай правительству...» [7, арк. 1а].

На початку становлення УДП у вирішенні аграрного питання виступала за «поступовий викуп земель у власність краю (України), для передачі її у користування за плату окремим особам і організаціям, що займаються хліборобством, причому завідування землями надається місцевим органам самоуправління, негайна передача у власність краю (України) для вказаних потреб земель казенних, удільних, церковних і монастирських» [27, 34]. Як бачимо, у платформі УДП нічого не говорилося про поміщицькі землі, а перехід земель – у «власність краю» мав здійснюватися шляхом викупу. На думку ж кадетів, ці категорії земель мали переходити в загальнодержавний земельний фонд, і тільки потім з урахуванням «особливостей землеводіння й землекористування в різних областях Росії» передаватися населенню.

Зважаючи на те, що основна частина земель перебувала у власності поміщиків, представники УДП також розглядали питання щодо її долі. Зокрема, Полтавська громада УДП у газеті «Полтавщина» надрукувала звернення, в якому говорилося: «... а землі приватновласницькі з тією ж метою повинні бути викуплені не за високою ціною, з тим, щоб завідування ними (як іншими землями – В.Д.) було передано місцевим органам самоврядування для передачі їх за доступну плату окремим особам і організаціям, що займаються землеробством» [27, 33]. Але питаннями викупу приватновласницької землі, на думку УДП, повинні займатися не окремі люди, а органи місцевого самоврядування, котрі й повинні бути власниками землі. Члени ж кадетської партії розглядали це питання більш радикальніше та чіткіше. Вони вважали, що приватновласницька земля має переходити «... шляхом відчуження... за рахунок держави, в потрібних розмірах... з винагородою нинішніх власників по справедливій (не ринковій) оцінці» (встановлювалося в залежності від способу експлуатації землі – В.Д.) [17]. Крім того їх проєкт чітко визначив і обмежував коло земель, які не підлягали відчуженню.

«Землю панську і других богатирів треба викупить із-за допомогою народнього банку і перевести теж у власність краю з тою метою, щоб і ця земля, як і казенну, роздавать хліборобам в оренду... Краще б, якби сейм постановив і народ згодився на те, щоб уся земля (крім садибної) не належала нікому, щоб ніхто не купував і не продавав землю, щоб вона вся була власністю краю...» [7, арк. 16], – говорилось у зверненні УДП. Таким чином, основною формою власності на землю ставала власність органів місцевого самоврядування (комунальна власність), джерелами формування якої ставали приватновласницькі, казенні, монастирські землі, які передавалися місцевим органам самоврядування за викуп.

Одним із важливих питань аграрних відносин залишався розподіл землі. Так, повернення монастирських, церковних, казенних та удільних земель у власність краю, «щоб роздавати їх хліборобам в довгострокову оренду по малій ціні, і не багато в одні руки (скільки може обробити одна сім'я)» [7, арк. 15]. Щодо приватновласницьких земель, то УДП не виступала за їхній негайний викуп. «Ту землю, яка належить окремим власникам доведеться викупати не відразу усю, а перше ту, котра більше потрібна ближ-

чим (сусіднім) громадам селян і належить найбагатшим людям», – зазначалося у зверненні УДП [7, арк.16]. Підкреслювалося також, що громадські землі надаються в оренду, насамперед, безземельним селянам. У доповненні до часопису «Рідний край», члени Полтавської громади партії підкреслювали: «...А на перший час, поки ще земля не буде вся викуплена, треба упорядкувати земельну оренду, зменшити орендні ціни та побільшити права дрібних орендарів-хліборобів» [33]. Тим самим, вони закликали до створення сприятливих умов для ведення господарства основної частини сільськогосподарських виробників. Крім того, у програмі партії зазначалося: «щоб до викупу всіх земель сейм видав закон, який забороняв би купувати землі більше установлені сеймом норми» [2, с.274]. Отже, законодавчим шляхом пропонувалося вирішити суперечність, коли держава викупала землю у приватних власників, а вони мали право купувати землю тільки при умові відповідності її розміру трудової норми. Зверталася також увага і на те, що регулювання орендного права повинно здійснюватися відповідно до «місцевих природних умов». Кадети ж вважали, що земля мала передаватися у володіння та користування селян, які за неї сплачували б поземельний податок. Тим більш для здійснення цих кроків мали створюватися «державно-громадські поземельно-упорядні комісії», до складу яких повинні були входити державні чиновники, поміщики і селяни.

Українські демократи не поділяли ідею зрівняння у праві власності на землю. Вони писали: «...коли ж зменшиться сім'я і хазяїн не зможе обробляти свою ділянку власними силами, то частина, одбірається од його і дається іншому хазяїну, у кого, сім'я стала більшою. Тоді землею, користувалися би тільки ті люди, котрим вона найбільш потрібна і не було б того, як тепер, що багатий владіє землею, має великі доходи з неї і сам нічого, не робить, а бідний і радий потрудитися, та нема до чого рук прикласти...» [7, арк.16]. Тим самим ними пропонувався раціональний підхід у використанні землі.

УДП стояла на позиціях, мирного, ненасильницького переходу земель від великих приватних власників до селян, – тієї соціальної верстви, яка безпосередньо, працює на ній. Один із лідерів українських демократів Євген Чикаленко зазначав: «Я, певний, що в нашій хліборобській країні колись земля мусить перейти в руки народів, то ліпше передати її тепер за викуп, ніж потім її мають відібрати задувно» [34, с.361]. Він вказував, що такий шлях є вигідним для обох сторін – «землевласники отримують за землю викуп, а селянам дістається земля без кровопролиття...» [34, с.362].

Серйозною проблемою на початку століття був революційний селянський рух. Для того, щоб уникнути селянських виступів, Є. Чикаленко радив розширювати селянське землеволодіння, впроваджувати «сільськогосподарську освіту» серед селян і визволяти їх з-під бюрократичної опіки. Тим більше, у землевласниках він бачив одну з основних соціальних верств, яка буде поширювати сільськогосподарський досвід. Є. Чикаленко писав: «... Землевласники можуть зберегти за собою садиби і невеликі ділянки землі для влаштування дослідних, показних полів, необхідних для культурного впливу на народну масу в сільськогосподарському відношенні» [34, с.363].

Отже, ненасильницький перехід земельної власності від землевласників до селян, умовне встановлення земельної площі, яка передавалась їм

в залежності від того, яку частину вони зможуть обробити й створення сприятливих умов для сільськогосподарської діяльності – це, на думку членів УДП, наступні кроки вирішення аграрного питання.

Вирішення аграрного питання українські демократи пов'язували з політичним і національним аспектами. Одним із перших заходів є досягнення «автономії краю» (України). У зверненні УДП ми читаємо: «Всяка земля має свої особливі обставини та умови, свої одміни од іншого краю... Через таку різницю земель і народів не можна добре порядкувати і ми всіма разом, з одного міста, однаковими для «всіх потреб законами, як от тепер єсть...» [7, арк.13]. Отже, регулювання різних питань місцевого життя, в тому числі і земельного, передбачалося здійснювати тільки на основі законів, які приймаються місцевими законодавчими органами (в Україні – сеймом). Так представники УДП в заяві до з'їзду земельних і місцевих діячів, який відбувся у Москві 6-го липня 1905 року, зазначали: «...Знання умов місцевого життя і характеру народу можуть, бути проведені тільки при допомозі місцевого широкого самоуправління і законодавства. Тому ми визнаємо, що правильна організація правового порядку на Україні, незалежно від загальноімперського представництва» [32].

У документах УДП була також вимога націоналізації землі, яку вони розглядали у тому розумінні, «... що земля належить нації, всьому народові і нікому в окремоті, розпоряджатись нею парламент або сейм» [7, арк.17]. Отже, націоналізація землі передбачала передачу її органам місцевого самоврядування, а на всеукраїнському рівні – сейму. Разом із тим, українські демократи розуміли, що аграрні перетворення – справа не одного дня. «...Звісно, націоналізувати землю се б то повернути її у власність держави, або краю не можна відразу всю цілком, бо на се потрібна згода народу і велика сила грошей», – підсумовували вони [7, арк.17]. Як бачимо, українські демократи відстоювали ідею проведення націоналізації за допомогою викупу. Право власності приватних власників порушувалося в інтересах усього суспільства, хоча вони й отримували грошову винагороду. На відміну від них, члени більшовицької партії, котра активно діяла в Україні, розглядали націоналізацію землі як одержавлення, тобто примусовий перехід усієї землі в загальнодержавний фонд без усяких компенсацій. Вони агітували здійснювати насильницьку експропріацію поміщицьких й інших земель, які не перебували у власності держави.

Українські демократи в своїй аграрній програмі звертали увагу і на чисельну групу сільських робітників. Враховуючи їхнє матеріальне становище й умови праці, вони вважали, що вирішити ці проблеми можна тільки законодавчим шляхом. У платформі УДП зазначалося: «... Введення ретельно розробленого законодавства для участі робітничого класу, як сільськогосподарського... з метою гарантії його від експлуатації, а безпосередньо: встановлення тривалості робочого дня, заходів до збереження здоров'я робітників, в зв'язку зі статтю і віком їх, по інвалідності...» [3, 34].

Кінцевою метою діяльності УДП проголошувала встановлення соціалістичного ладу, «...який найкраще забезпечує інтереси трудящих мас» [30,34]. Досягти його можна тільки «... шляхом природнього розвитку народної самосвідомості і проведення певних державних реформ, які ослаб-

ляють антагонізм між класами і відкриють шлях до все більш поступового розвитку особистості» [29]. Так зокрема, члени Харківського комітету УДП у своїй відозві, прийнятій 25 листопада 1905 року, відкидають «принципи ортодоксального марксизму в відношенні аграрної політики», [29] які передбачають революційний шлях розв'язання аграрної проблеми. Вони вважають, що «... для ліквідації старого ладу і встановлення нового державно-порядку на початках свободи, рівності і братерства партія вимагає скликання Установчих зборів» [29].

Таким чином, аграрна програма УДП була розрахована на реформістське вирішення аграрного питання і пристосування сільського господарства до ринкових умов розвитку країни. Українські демократи хотіли за допомогою реформ забезпечити справедливі земельні відносини, при яких орендарі та робітники були б гарантовані від експлуатації. Примусовий викуп частини поміщицьких земель був основною вимогою партії. Тим самим вона хотіла примирити інтереси поміщиків і селян.

Однак УДП проіснувала недовго. В її складі, з самого початку була не тільки «права» опозиція, котра була незадоволена занадто радикальною для них програмою, але й «ліва», що вимагала активності на політичному ґрунті. Саме з цієї групи наприкінці 1904 року була організована Українська Радикальна Партія (далі – УРП), лідерами якої стали Б. Грінченко, Ф. Матушевський та С. Єфремов. Її соціальну базу складала освічена частина українських середніх верств. Партія проводила активну видавничу діяльність, друкуючи свої брошури у Львові та Петербурзі, а потім перевозила їх до Києва і «звідти ширила серед інтелігенції» [11].

Аграрне питання початку ХХ ст. століття в житті України радикали, як і представники інших українських партій пов'язували з національним і політичним життям. Члени УРП обстоювала перебудову Російської держави на федеративних засадах: «Кожна національність, з яких тепер складається Росія мусить мати автономію окремою репрезентаційною радою, якій належить право видавати закони, порядкувати у своїх справах у межах цієї території» [28, арк.135]. Однак у брошурах українських радикалів висловлювалася також думка, що коли українцям не вдасться добитися дійсної автономії, Україна муситиме відділитися від Росії. «Коли ж би показалося, що Українському народові не дали автономії, або хоч і дали б, то держава мішалась би до його справ і не дозволяла б нашому народові порядкувати собою так, як він хоче, і завести такий лад із землею, фабриками й заводами, як тут писано, тоді українському народові неминуче доведеться відокремитися від Росії і завести свою Демократичну (Народну) Республіку» [35, с.45].

Члени УРП в своїх брошурах ставили за мету також встановлення соціалістичного ладу. Зокрема, розв'язання аграрної справи наддніпрянські радикали розглядали так: «... Кожному видано, що цей порядок кращій, щоб ні в кого не була, земельна власність, а земля була народня» [36, с.12]. Досягнення мети вони вбачали шляхом проведення поступових заходів. Першим, на їх думку, повинно було стати: «...Щоб усі землі державні (казенні), удільні, монастирські, церковні й безгосподарські стали красивим земельним фондом під порядкуванням краю, округ чи громад: той фонд використовувався би для хліборобів...» [28, арк.135г].

Другим, принципово важливим, було питання поділу приватновласницьких земель. Стосовно цієї проблеми у програмових документах УРП зазначалося: «... коштом красвим, округ чи громадським вилучено примусово всі землі приватних власників» [28, арк.135г]. Отже, поміщицькі, селянські та інші приватні земельні володіння, на думку радикалів, мали переходити у власність органів місцевого самоврядування шляхом викупу. Таким чином, ми бачимо, що основною формою власності на землю ставала комунальна власність (органів місцевого самоврядування), джерелами формування якої були державні та церковні землі, що переходили до її фонду, і приватновласницькі землі, котрі примусово викуплялися.

Важливою проблемою аграрних відносин був розподіл землі. На думку членів УРП, без викупу отримати землю, з красвого земельного фонду мають право тільки малоземельні і безземельні селяни [36, с.10]. При цьому слід зауважити, що земля мала передаватися не у власність, а лише в користування. У програмних документах українських наддніпрянських радикалів вперше зустрічаємо пропозиції щодо встановлення орендних відносин у питанні використання землі. Так, вони пропонують прийняти закон на основі якого: «... створюється орендове (посесійне) право, що забезпечувало б орендареві-хліборобові результати поліпшення і ненадмірну орендну плату; посередницькі бюро мають регулювати сю плату на користь хліборобам і розбирати спори між господарями й орендагорами» [28, арк.135]. Як бачимо, наддніпрянські радикали пропонували платне використання землі. А вирішення всіх спорів щодо оренди землі повинно вирішуватися правовим шляхом. Інші ж хлібороби (селяни-власники – В.Д.) мали право викупити в приватну власність землю, але, знову ж таки, не більше встановленої норми. Крім того, вони отримували право «вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської» [28, арк.135], за це мали сплачувати податки державі. Важливим заходом за допомогою якого передбачалося розв'язати питання раціонального землевпорядкування розглядалося обов'язкове знищення черезсмужжя. Останнє мало здійснюватися за рахунок коштів органів місцевого врядування [28, арк.135].

Отже, члени УРП пропонували різні форми розподілу землі – від безоплатного отримання землі в оренду до запровадження дрібної трудової приватної власності. Вони пропагували правовий шлях вирішення цього питання, закликали до ліквідації черезсмужжя.

УРП також передбачала вирішення аграрного питання мирним шляхом. Так, пригадуючи, селянські виступи на Харківщині і Полтавщині у 1901-1902 рр. С.Ярошенко (Б.Грінченко) у брошурі «Як люде прав собі добувають» писав: «... Чи поменшало ж панів, чи покинули вони свою землю людам і чи стало з того жити краще усьому простому народові?...» [31]. На його думку, найкращою формою боротьби є страйк – «...такою змогою найкраще з ворогом боротися і тільки тоді, коли він підготовлений» [31]. Радикали висували ідею просвіти населення у боротьбі проти царя, де вагомим місце мали займати представники інтелігенції [10, с.18]. У платформі партії вказувалося на те, що одним із завдань УРП є: «... освідомити маси і робочі, і так званих освічених класів, щоб вони зрозуміли становище і забажалися боротися, щоб перемінити його...» [15, с.5-6]. Наддніпрянські радикали були

прихильниками чіткої організації боротьби проти існуючого ладу та пропонували вичікувальну тактику при її проведенні. Вони писали: «... які форми візьме ця боротьба – це залежатиме від того, як поводитиметься з нами далі сьогоднішній уряд» [15, с.5-6]. Загалом же така організація роботи серед усіх верств населення, і особливо серед селян, мала дати позитивні результати. Члени УРП підсумовували: «Як будуть так усюди люди робити, то без усяких бунтів, тихенько приборкають панів...» [10].

Прикметною рисою політичної платформи Української радикальної партії була підтримка розвитку кооперативних підприємств. У документі читаємо: «... Край підтримує велике товариське використання землі...» [15, с.5-6]. А Л. Яворенко (Б. Грінченко) в брошурі «Чого нам треба?» взагалі закликає до створення сільськогосподарських товариств і спілок, які будуть надавати допомогу уряду в вирішенні різноманітних аграрних проблем [35, с.9]. На це програмове положення слід звернути увагу з огляду на те, що радикали одними з перших звернули увагу на розвиток кооперації в аграрних відносинах. Це була конструктивна позиція. Однак, на той час існувала і інша точка зору на кооперацію. Так, російські соціал-демократи на чолі з В. Леніном, які активно діяли в Україні, негативно ставилися до кооперації. «Усі власники, – твердив В. Ленін, – уся буржуазія старається прихилити середнього селянина до себе тим, що обіцяє йому всякі заходи для поліпшення господарства (дешеві плуги, сільські банки, запровадження посіву трав, дешевий продаж худоби та добрив і тому подібне), а також тим, що робить селянина учасником вчених сільськогосподарських спілок (кооперацій, як їх називають у шинках), спілок між усякими хазяями для поліпшення господарства» [13]. У цих заходах він вбачав намагання відвернути селянина від революційної боротьби. Заможний селянин не поділяв ідею «відібрати і розділяти», а селян бідних навчали досить чутливо сприймати подібні гасла. Відтак зубожіння селян було для більшовиків бажаним – таке селянство ставало своєрідним плацдармом більшовицького прориву у село.

Важливе місце у боротьбі проти існуючого ладу, на думку українських радикалів, мала займати активна громадська позиція населення, в тому числі селян. Вони повинні приймати активну участь у формуванні виборних органів центральної та місцевої влади. У брошурі УРП зазначалося: «... Через те от і краще всім жити, бо уряд не на самих панів, а й на всіх людей мусить зважати» [38].

Вагоме місце для розв'язання аграрних проблем, на їхню думку, відігравала сільськогосподарська освіта. «Земля у нас родюча, а як добре навчитися її порати, то зробиться вдесятеро родючіша, буде хліба стільки, що й на хліборобів стане...», – робить висновок Б. Грінченко [36, с.9]. На його думку, вирішити це питання можна буде тільки тоді, коли: «... позаводити такі школи, де можна було би навчитися добре господарювати і дурно учити по тих школах хліборобів» [36, с.12]. Важливе значення у сільськогосподарській освіті повинні відігравати «показові господарства», «... в яких хлібороби приклад брали би, та за їх прикладом і собі вчилися би так господарювати» [36, с.12].

Таким чином, члени УРП також висували мирні ненасильницькі методи вирішення аграрного питання, де вагоме місце вони відводили сільськогосподарській освіті. Еволюційний характер перетворень у сільському

господарстві передбачав збереження приватновласницьких господарств. Українські радикали допускали використання найманої праці в сільському господарстві. При цьому вони звертали увагу на необхідність організації дієвого захисту прав найманих робітників. «... Поки є найми, треба позаводити закони про наймитів-хліборобів, щоб вони мали добру плату, добрий харч, путящі квартири, не робили через силу та щоб господарі їх не кривдили»..., – зазначав Б. Грінченко [36, с.12]. А у «Платформі Української радикальної партії» пропонувалося прийняти закони, які б регулювали такі питання як 8-ми годинний робочий день, встановлення мінімуму заробітної плати, відшкодування робітником від хазяїв, страхування робітників тощо. Радикали вважали, що «... Закони про робітників прикладаються і до наймитів-хліборобів з одмінами, яких вимагає характер хліборобської праці» [20].

І все-ж кінцевою метою діяльності УРП було також досягнення соціалістичного ладу. Вони писали: «Зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій і щастя і робимо все, щоб йому шлях уторувати» [37].

Отже, аграрні погляди представників УРП також характеризували еволюційним характером вирішення аграрного питання, спочатку реформування сільського господарства в інтересах селянства в умовах капіталістичного господарства, а потім перехід до соціалістичного. Усі питання аграрного характеру вони пропонували вирішувати за допомогою реформ, виступали за мирні, ненасильницькі методи боротьби. Примусовий викуп приватновласницьких земель був однією з основних вимог партії. Вагоме місце посідали питання щодо створення кооперативів і сільськогосподарська освіта селян.

Оскільки обидві партії були дуже подібними, в тому числі в вирішенні аграрного питання, наприкінці 1905 року, вони об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (далі – УДРП), провідними діячами якої стали Є. Чикаленко, Ф. Матушевський та С. Єфремов. В аграрному питанні партія також обстоювала думку, що землю треба націоналізувати. Тим більш її програма, вміщена у «Літературно-науковому віснику» в питанні аграрних відносин практично повністю містила положення Платформи Української радикальної партії. УДРП висунула вимогу «крайового земельного фонду», в який повинні були перейти державні, удільні, монастирські та церковні землі. Проведення земельної реформи і наділення землею малоземельних і безземельних селян знаходилося в компетенції українського сейму, а не центральної влади. УДРП брала на себе обов'язок зробити «населення, що обробляє землю власною працею», основою сільського господарства і боротися за збільшення земельного фонду, який перебував у розпорядженні селян. Члени партії обіцяли наділити селян, які мали потребу в землі, додатковими наділами, згідно з місцевими звичаями землеводіння і землекористування, тобто не на правах приватної власності, а особистого чи громадського володіння. Однак, в питанні викупу приватновласницької землі уточнювалося: «... і наперед усього ті землі, що не експлуатуються власною працею» [18, с.198]. Члени партії також стояли на позиціях законодавчого вирішення різних проблем аграрного характеру, починаючи від питання допомоги малоземельним і безземельним селянам, завершуючи проблемами сільськогосподарських робітників.

Але положення УРП про тимчасову заборону купівлі землі у приватну власність понад установлену українським сеймом норму, про необхідність прийняття установ, згідно з якими селянин вільно керувався б своєю землею, відокремивши її від громадської та про землевпорядкування з метою ліквідації череззсмузжя за рахунок краю не потрапили у програму УДРП [18, с.194]. Крім того, партія ставила питання про введення безпосереднього прогресивного податку лише на прибуток і вимагала організації доступного для всіх верств населення кредиту. А замість визнання того, що будь-яка експлуатація людини мала бути ліквідованою, а земля й усі засоби виробництва мали бути усуспільнені, у програмі УДРП лише зазначав «соціалістичний ідеал» партії [18, с.195].

Практичну роботу відповідно до своїх принципів члени українських ліберально-демократичних партій здійснювали в рамках законності. Це була, насамперед, агітаційно-пропагандистська діяльність, зокрема в київських газетах «Громадська думка» та «Рада», полтавській газеті «Рідний край». Так, в газеті «Рада» Є. Чикаленко містить серію статей «Земельне питання і Дума» [24,3], де подаються матеріали про діяльність УДРП, в тому числі і по аграрному питанню [14,358]. У них, в ліберальному дусі, викладалися погляди на поточні події, подавалися матеріали, які цікавили селян. У газеті «Рідний край», в окремих номерах, розглядався ліберальний шлях вирішення аграрного питання. Так, «... «Рідний край» схилився до націоналізації землі (№10), але стояв за мирний і поступовий характер земельної реформи (№15), яка повинна буде проведена на початках викупу (№12)» [23]. Далі поширювалися серед селянства популярні брошури Л. Яворенка «Чому у нас досі нема доброго ладу?» та «Якого ладу, нам треба?», С. Ярошенка «Як визволитися з бідності робочим людям?» і «Як люди права собі добувають» [6]. Спеціально для селян УДП була видана брошура «Чого нам треба домагатися? Листи до селян», яка давала відповідь на запитання, «які нові погляди треба-завести в Російській державі,, щоб людям було краще жити?» [7, арк.1а].

Мали місце факти роботи українських лібералів серед селян. Так, голова Мачехського сільськогосподарського товариства священик Герашенко на засіданні товариства, де були присутні 300 селян «рекомендував вимагати автономії Малоросії і приєднуватись до партії, до якої належить сам. При цьому почав читати надруковану на малоросійській мові програму дії Української демократичної партії явно протиурядового напрямку» [21, с.165].

Проводили роботу серед селянства українські ліберали і в період діяльності Всеросійського селянського союзу. Це визначалося тим, що члени партії не могли сподіватися, що їм швидко вдасться створити на селі розгалужену мережу своїх осередків. Тому акцент в організаторській діяльності робився на залучення селян до їхніх корпоративних об'єднань – селянських спілок – і надання останнім, у міру можливості, національного характеру. Ця робота велась у сільській місцевості завдяки зусиллям поодиноких прихильників партії, а також із використанням преси. Партійні тижневики «Хлібороб» і «Рідний край» опублікували значну кількість матеріалів, пов'язаних зі спілками. В них подавалася інформація про їх функціонування, селянські «приговори», заклики до об'єднання, повідомлення про підготовку

Всеукраїнського з'їзду селянських спілок. У числі 3 «Хлібороба» було надруковано «Заклик до селян», в якому обґрунтовувалося необхідність згуртування селян і утворення селянської спілки [12]. Для обговорення цих питань селянам пропонувалося надсилати своїх представників на Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві 18 грудня. В наступному числі була надрукована відозва, в якій залишалось допомогти селянам у створенні спілок – від сільських до Всеукраїнської. Тим більш здійснювати це повинні були представники інтелігенції [8]. Загалом вони вважали позитивним його утворення. Так, у газеті «Рідний край» з цього приводу читаємо: «Селянські спілки за сучасних обставин є єдиний можливий шлях і для селянства, й для уряду; для селянства ці обіцянки забезпечують твердо подані землю й волю, про які були обіцянки у маніфесті 17 жовтня того уряду; для уряду – необхідно цим поступитись, коли він хоче усунути можливі селянські розрухи, не хоче ставити всю державу в дуже небезпечне становище» [19].

Однак вирішення аграрного питання через діяльність Всеросійського Селянського Союзу в Україні вони вбачали в Організації Всеукраїнської селянської спілки. «Шануючи дуже постанови з'їзду селянського в Москві – ми проте гадаємо, що на Україні земельне питання повинен розв'язувати Всеукраїнський селянський з'їзд, а його скликати повинна всеукраїнська спілка хліборобська», – говорилося в часописі «Хлібороб» [26, с. 1] Це було зумовлено насамперед тим, що «... Кожному народові треба таких законів, щоб звичаїв цього та життя не ламали, а помагали б завести кращий лад найперш у себе, на своїй землі» [12].

Коли було утворено Всеросійський Селянський союз, представники Полтавської Громади УДП приклали усіх зусиль, щоб організувати свою окрему «Селянську спілку». Вони видрукували Статут Спілки в газеті «Полтавщина» й поширили відбитки по всій Україні [34, с.385]. За даними тієї ж «Полтавщини», «більшість селянських союзів в Полтавській губернії утворені з метою надати руху селян мирного характеру» [16]. Значний вплив на селян мав також окремий додаток до «Полтавщини» – відозва «Про утворення Селянського союзу в Полтавській губернії». Хлібороби закликалися до вирішення своїх проблем законним шляхом, на основі Маніфесту 17 жовтня 1905 р. «Селянам нема потреби звертатись до насилля і погромів, оскільки від цього будуть тільки великі втрати для самих же селян», – говорилося у відозві, – «але треба їм обговорювати свої потреби і дружно добиватися їх задоволення» [9]. Для цього пропонувалося збиратися і об'єднуватися у селянські союзи по селах, волостях, повітах і в губернії.

Один із керівників Української демократичної партії Є. Чикаленко, маєток якого-був у с Кононівці Ковалівської волості Пирятинського повіту на Полтавщині, проводив роботу з місцевими селянами. В результаті 20 листопада 1905 р., почав діяти Ковалівський волосний комітет Української селянської спілки, котрий мав приєднатися до Всеросійського селянського союзу [26, с.2]. Найактивнішим учасником і керівником спілки був селянин П. Оправхата. Разом з іншими селянами розгорнув широку роботу в селах Ковалівської волості. До комітету стали приєднуватись не лише окремі села, а й цілі волості (вже на початку грудня їх було 4), тобто він фактично виконував функції повітового. У числі 5 «Хлібороба» був опублікований лист

П. Оправхати з приводу організації спілок та проведення Всеукраїнського селянського з'їзду [25,2-3]. «Слухаючись П. Оправхати, селяни не робили ніяких погромів сусідніх панів, а позаписувавшись в «Селянську Спілку», ще й сусідів умовляли не робити погромів, а добиватися землі дорогою проведення в Державну Думу своїх людей», – відзначав С. Чикаленко [34, с.398]. Активно пропонував працювати у Всеросійському Селянському Союзі С. Сфремов. Вважаючи, що основне питання для селян – аграрне, «було невиразно сформульовано в програмі УДРП, він паралельно брав участь і у діяльності Союзу. Метою організації було вироблення серед селянства розуміння сутності політичної ситуації у Росії та усвідомлення своєї ролі у визвольному русі» [1]. Він зазначав: «... що здобути краще життя і землю можна тільки гуртом, одностайно, змовившись, що і як робити: на це й закладено Селянську спілку і скликало той з'їзд» [22].

Ініціаторами створення Селянського союзу іноді виступали і представники місцевої адміністрації, котрі стояли на ліберальних позиціях. Так, у Звенигородському повіті Київської губернії, де місцевий предводитель дворянства розіслав наприкінці листопада 1905 р. у волосні правління вказівку, «щоб з кожної волості по троє вибраних в Звенигородку на 28 падолиста (листопада) прибули». За свідченнями автора статті, селяни вже були про «Селянську спілку» і «зачали про нужду свою розмовляти та міркувати, яким побитом життя громадське наше кращим зробити» [3]. Після, проведеного з'їзду, в Звенигородці було вирішено на Різдвяних святах знову зібрати з'їзд селян, по якому «будуть представники не од волостей, а по одному з кожного села, які прибудуть на з'їзд, з приговорами своїх громад і складуть Звенигородську селянську спілку» [3]. За словами кореспондента, в основному зміст присудів був однаковий. У них зазначалося: виборів до Державної Думи на основі загального, рівного прямого виборчого права, з таємною подачею голосів; підкреслювалося, що сучасне становище можна покращити новими законами, які видасть Дума: всю землю у краї перетворити на державну власність і всякий, хто буде її обробляти зі своєю сім'єю без наймитів, отримає землі стільки, скільки зможе її обробити скільки прийдеться землі на кожну живу душу. У багатьох присудах стояла вимога автономії України, щоб «всі внутрішні справи наші вирішувались не: в Петербурзі, а в Києві, українській думі для всіх тих губерній, де живе наш народ. Присуди містили також інші вимоги і проголошували приєднання до Звенигородського селянського союзу» [4].

Отже, діяльність українських демократ-радикалів серед селянства носила агітаційно-пропагандистський характер. Велике значення, при цьому, приділялося роботі Всеросійського селянського союзу й утворенню Всеукраїнської селянської спілки, які виступали за мирні, ненасильницькі методи вирішення аграрного питання. Тому можна погодитися з думкою відомого науковця М. Свідзінського, який писав: «... Як українські так і російські кадети в період організації Селянського союзу прагнули вступити в нього, активно в ньому працювати і створювати відповідні настрої» [21, с.166]. Однак, ця діяльність носила локальний характер. Для того часу селянські спілки були оптимальною формою організації селян. Однак плани українських лібералів щодо створення загальноукраїнської мережі спілок

та їхнє об'єднання виявилися нездійсненими. Зусиль лише однієї УДРП для цього було замало, а інші українські партії з різних причин достатньої допомоги не надали.

Список використаних джерел:

1. Бойко Н. С. Сфремов – представник української еліти початку ХХ ст. (нарис політичної біографії) // Людина і політика. – 2001. – № 3(15). – С.146.
2. Від Української Демократичної партії // Літературно-науковий Вісник. – 1905. – Т.ХХХ. – Кн. VI. – С.273-274.
3. Громадська думка. – 4 січня 1906. – № 4. – С.2.
4. Громадська думка. – 5 січня 1906. – № 5. – С.3.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.41-42.
6. Державний архів Російської Федерації у Москві (Далі – ДАРФ). – Ф.1741. – Оп.2. – Спр. № 5593, 5594, 5595, 5596.
7. ДАРФ. – Ф.1741. – Оп.2. – Спр.5589. – Арк.1а, 13, 15, 16, 17.
8. До української інтелігенції // Хлібороб. – 7 студня 1905. – Ч.4. – С.4.
9. Додаток до № 281 часопису «Полтавщина». – 13 листопада 1905. – С.4.
10. Доленко М. Хто народові ворог? – Львів, 1905. – С.18-45.
11. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. – Прага, 1924. – С.46.
12. Заклик до селян // Хлібороб. – Ч.3. – 28 студня 1905. – С.3.
13. Ленін В.І. До сільської бідноти (пояснення до селян, чого хочуть соціал-демократи) // Повне збір. творів. – Т.7. – К., 1970. – С.153-155.
14. Петлюра С. З українського життя // Україна. – травень 1907. – Т.ІІ. – С.358.
15. Платформа Української Радикальної партії. – Львів, 1905. – С.5.
16. Полтавщина. – 20 декабря 1905. – № 307. – С.2.
17. Програма конституційно-демократичної партії, вироблена установчим з'їздом партії. – Спб., 1906. – С.7.
18. Програма Української Демократично-Радикальної партії // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIV. – Кн. IV. – С.194-199.
19. Рідний край. – 1906. – липень. – № 29. – С.2.
20. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку століття / Упоряд. О.Федьков. – Тернопіль, 1991. – С.50.
21. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С.165-166.
22. Сергій Єфремов. Про дні минулі [Спогади] // Молода нація. – 2004. – № 4 (33). – С.73-74.
23. Українська преса // Украинский вестник. – 21 мая 1906. – С.50.
24. Українська преса про земельну справу – Написав А.І // «Економіст», Львів. – 1908. – С.3.
25. Хлібороб. – 16 студня 1905. – Ч.5. – С.2-3.
26. Хлібороб. – 28 студня 1905. – Ч.3. – С.1-2.
27. Центральний Державний історичний архів у Києві (далі ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.856. – Спр.185. – Арк.34.
28. ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.1. – Спр. 1049. – Арк. 135, 135г.
29. ЦДІАУК. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.1927. – Арк.7.
30. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.856. – Спр.185. – Арк.34.
31. ЦДІАУК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1131. – Арк.582.
32. ЦДІАУК. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.456.
33. ЦДІАУК. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.300. – Арк.3.

34. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955. – С.361-363, 385, 398.
35. Яворенко Л. Чого нам треба? – Львів, 1905. – С.9, 45.
36. Яворенко Л. Якого ладу нам треба? – Львів, 1905. – С.9-12.
37. Ярошенко С. Як визволитись з бідноти робочим людям. – Львів, 1905. – С.10.
38. Ярошенко С. Як люди прав собі добувають. – Львів, 1905. – С.29.

In the article the looks are lighted on the decision of agrarian question in Ukraine of Ukrainian liberal parties men. The analysis of their programs and brochures and attempt of practical their realization is carried out at the beginning a XX item

Key words: democrats, radicals, liberals, nationalization of earth, division of earth, right of ownership, redemption of earth, agrarian relations.

Отримано: 14.04.2008